

Ірина Діптан

ЧИННИКИ І ПОЧАТОК «ХМЕЛЬНИЧЧИНИ»: ВІЗІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

«Ті епохальні події так сильно панують іще й досі над нами, ...вони ще так далекі від того, щоб перетворитися в прості історичні... факти... А їх спадщина така складна, скомплікована, така багатогранна, перемінлива в ясних і темних своїх сторонах, що треба добре означити своє становище до тих різних ясних і темних їх сторонах, щоб взяти відповідний тон в мажорі чи в мінорі» [2, с.332].

Об'єктом нашого історіографічного дискурсу є Українська революція XVII століття в науковому доробку М. Грушевського, а предметом – чинники національно-визвольних змагань українства зазначеної доби в баченні вченого.

Скрупульозне вивчення низки праць М. Грушевського уможлиблює певні висновки. По-перше, історик указує на цілий комплекс причин (національного, соціального, економічного, релігійного характеру), котрі породили первісно – козацький виступ, кінцево – Національну революцію. По-друге, вчений розкриває всенародний характер руху та обгрунтовує консолідуючу і керівну роль козацтва в ньому. По-третє, дослідник виносує про відсутність у керівників продуманого плану повстання (початково йшлося лише про ліквідацію «Ординації...» 1638 року); зацентровує на витоках і формуванні української державної ідеї в процесі боротьби.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Владислав IV, козацтво, Михайло Грушевський, Українська революція XVII століття.

Слова, подані як епіграф, мовлені М. Грушевським у статті, написаній 29-30 липня 1907 року в Криворівні до 250-річчя смерті Б. Хмельницького. Вчений розмірковував над значенням «Хмельниччини»^{*} для українців під Романовими і Габсбургами з огляду на тодішні реалії. Геополітичне сьогодення України вкотре заактуалізовує інтерес до вікопомних подій, у результаті котрих постала Козацька республіка; до її витоків і сутності; державницьких устремлень і дипломатій володарів булав; до їх успіхів і прорахунків; далекосяжних наслідків останніх і, передусім, у царині російсько-українських відносин, які вкотре сягнули збройного протистояння. Відтак звернення до подій, «...що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, виносячи наверх змагання й ідеї, що стають бойовим прапором для віків» [20, с.466], бачиться вповні обгрунтованим. М. Грушевський іще в 1898 році у своїй

^{*} В означенні подій 1648-1657 років (а саме ці хронологічні рамки обирає М. Грушевський) історик послуговується різними дефініціями (не завжди як рівноцінними): «велике народне повстання» [2, с.332 і 335]; [8, с.81, 83, 136]; [22, с.280]; «великі змагання» [2, с.336]; «Хмельниччина» [26, с.466]; [8]; [9]; «війна» [3, с.236]; [8, с.116-117, 130]; «соціально-економічна революція» [8, с.88]; «українська революція XVII в.» [3, с.240]. В. Смолій і В. Степанков найоптимальнішою вважають останню дефініцію, щоправда, рамки Української революції – розширюють (1648-1676 роки). Про розв'язок дефініцій автори розмірковують у: [34, с.123]; [35, с.34-35].

Для нас найпереконливішим є визначення «Українська революція» (дотримуємося хронології за М. Грушевським). У назві статті обираємо дефініцію «Хмельниччина», позаяк вона, по-перше, не містить історико-політичного навантаження, безвідносна до різних періодів процесу (козацький виступ із «Низу» на «волесть»-всенародне-всукраїнське повстання-національно-визвольна війна-революція); по-друге, фігурує у назвах відповідних праць (або ж їх частин, розділів, параграфів) М. Грушевського, як-то: [5]; [12]; [18]; [26]; [8]; [19]; [6]; [9].

програмній статті до 250-ї річниці від початку «Хмельниччини» (у ній – принципові положення, всебічно розвинуті у VIII-IX томах «Історії України-Руси») заклик до «...об'єктивного суду над цим рухом...», позаяк «...справедлива оцінка і розуміння» його дає нам розуміння цілого періоду нашого народного життя, дає ключ до пізнання не одного й у попередніх часах» [26, с.467] і, насмілимося продовжити думку вченого, належного усвідомлення й оптимального розв'язання нагальних проблем теперішньої України.

Звісно, за вісім десятиліть по смерті «найбільшого історика України»* опубліковано чимало різновартісної академічної та науково-популярної літератури. Все ж уважне прочитання її переконує в непроминальній цінності досліджень М. Грушевського, котрий у науковій роботі дотримувався таких принципів: не догматичний, а творчий підхід у висвітленні історичного процесу; суворий об'єктивізм у вивченні й використанні джерел; недопущення фальшивої реконструкції або ж довільних інтерпретацій фактів [36, с.17].

Безперечно, історики другої половини XX – початку XXI століття розширили коло використаних джерел (але і в М. Грушевського воно незбагненно велике!)**, в чомусь переосмислили події і вчинки знакових постатей минувшини***. Та в основному оцінки провідних дослідників Української революції XVII століття доволі часто збігаються з візією «геніального вченого» [37, с.97].

Джерелознавче підґрунтя дослідження складають праці вченого, присвячені «Хмельниччині» та її керманичу****.

Ми свідомі того, що в історіографії наявні праці, котрі прямо ([34]; [37]) або ж опосередковано ([33, с.9-10]; [35, с.19]) співвідносні з обраною темою. Все ж сподіваємося, що й наша стаття (уповні самостійна) поповнить скарбничку грушевсько-знавчих студій.

Аналізуючи витoki визвольних змагань, учений зауважує, що «від самого Хмельницького ми не маємо загальної панорами тих причин і мотивів, які викликали його повстання...» [8, с.87]. Гетьман листовно, у розмовах висуває то один, то інший мотив, часто змішуючи зі своїми кривдами. М. Грушевський зазначає на парафразі їх у свідченнях сучасників із польського боку (Кушевича, Грондського, Коховського) [8, с.83].

Дослідник в основному погоджується з тими причинами повстання, що їх виокремлює Самовидець: «...недовольство своим положением казаков-выписчиков, обращенных в крепостных крестьян и слуг; гнет и несправедливости, испытываемые реестровыми под управлением польских шляхтичей в роли старшины; раздражение крестьян... на «вымыслы» помещиков, старост и арендаторов-евреев; ...притеснение православия и распространение унии и католичества в Восточной Украине после подавления казачества» [19, с.178-179]. При цьому підкреслює, що «...сравнительное значение указанных причин автор учесть... не старался» [19, с.179].

В унісон із літописцем М. Грушевський повторює: «...сильне придавлення українського життя... не віщувало тривкості новим порядкам. Всі з невдоволенням терпіли їх, чекаючи тільки першої нагоди, щоб скинути. І реєстрові козаки, позбавлені саморядкування та піддані чужим для них і неприхильним начальникам полякам; і козаки виписчики, виключені з війська, що нарівні з селянами мусіли нести всі тягарі й коритися панським посіпакам, а ще й зносити всякі напасті і наруги від розквартированих польських вояків; і українське селянство, що шукало земель безпанських, а з страхом і гнівом бачило, як наступає на нього кормига панщинна; і українське міщанство, і

* Див.: Дашкевич Я. [31, с.367 і 373]; [32, с.377 і 382]; [28, с. 400]; [29, с.411 і 416].

** По завершенні другої частини 8-го тому «Історії України-Руси» – автор подає розлогий, дрібним шрифтом набраний, історіографічний огляд, який скромно називає бібліографією [8, с.196-224]. Див.: новітня історіографія з проблематики теми у фундаментальних дослідженнях В.А. Смоля, В.С. Степанкова [35, с.19-33]; [33, с.5-24].

*** Див.: новітня історіографія з проблематики теми у фундаментальних дослідженнях В.А. Смоля, В.С. Степанкова [35, с.19-33]; [33, с.5-24].

**** Див.: список літератури, праці Михайла Грушевського (з [2]по [27]), більшість із яких використані безпосередньо у даній статті, а решта будуть задіяні в наступній.

духовенство, що втратило поміч і оборону, яку мало в козащині» [6, с.277-278].

Свій огляд «причин війн Хмельницького» Грушевський розпочинає з аналізу релігійного життя українців під польською кормигою в 30-40-і роки XVII століття. Передусім зазначає, що воно «...було занадто далеке від таких напружень, які переживало давніше, і саме по собі ніяк не могло рушити нарід до повстання» [8, с.83-84]. Релігійні конфлікти локалізувалися переважно в Західній Україні [8, с.84-86]. І хоча «толеранційна політика короля була безсила положити кінець кривдам, ... здебільшого застрягла... в компромісах між рівноправністю і старим порядком» [8, с.86], «...православна церква в східній Україні, на Подніпров'ю, далеко не чула себе безпомічною або придушеною... Навпаки, вона була повна енергії і найкращих надій під рукою свого невсипущого митрополита...» [8, с.88].

Водночас історик неоднозначно поцінює «могилянську добу» в аспекті відродження православ'я в Україні та Білорусі. З одного боку, «під проводом Могили православна церква скріпила свою організацію... В питаннях віри і в дисципліні церковній прикладав він всі старання..., аби привести все до єдності і порядку» [8, с.89]. З іншого, – «поза чисто церковними, конфесійними інтересами має досить сумнівну вартість. Вона легковажила народні традиції і спроваджувала українське культурне життя на чужі йому дороги, тому... ніяк не була розцвітом, а скоріше дальшим періодом занепаду. Представники цього нового курсу були далекі і чужі також і соціальним змаганням народнім, і національним почуванням» [8, с.99]. Грушевський пояснював це, почасти, тим, що Могила був ближчим «...по своїм родинним традиціям, вихованню, поглядам до шляхетських кругів Польщі, ніж до українського народу. Але на пункті релігійної політики ми не можемо кинути ніяких підозр на нього» [8, с.100].

Задля належного розкриття релігійного чинника Хмельниччини («...віру тоді нерозривно зв'язували з народністю; оборона православної віри була обороною української народності» [21, с.392]), Грушевський звертається до сутності та наслідків релігійного компромісу 1632 року. Насамперед – нагадує про первісні задуми Ватикану: через унію «...привести православних Польщі і Литви на лоно католицької церкви» [8, с.101]. Та Владислав IV не був зятим католиком, як його батько Сигізмунд III, і, «...оцінюючи релігійне питання з політичної точки зору, знаходив потрібним задовольнити православних, щоб знищити їхнє небезпечне тяжіння й зв'язки з церковними колами Москви, з одного боку, і Туреччини, з іншого, і повернути в рамки польської державності» [24, с.301-302].

«Статті для заспокоєння руського народу» легалізували українське православ'я і узайвили уніатство; понад те, «...питання про скасування унії знову ставало на черзі» [8, с.101]. Справа в тому, що поступки короля, всупереч клерикальним колам, спрямовували «вістре релігійної ворожнечі... против уніатської церкви, з котрою приходилося ділити спадщину старої православної церкви...» [8, с.100].

Учений зацентровує на унікальності міжконфесійної ситуації, коли уніатська церква виступала подразником як для православної, так і для католицької церков: «православні, виступаючи з цілою силою против унії, підчеркували більше поважання своє до католицької церкви, як старої, ...опертої на традиціях, ніж до уніатського новоствору. З католицької сторони дуже недобрим оком дивилися на змагання уніатської єрархії відмежовувати свою церкву від латинської, забезпечити уніатській церкві самостійне і рівнорядне становище з латинською, як другій католицькій церкві на Польщі-Литви» [8, с.101].

Грушевський указує на політичний аспект православної віри: ймовірність московських впливів і небажана залежність від константинопольського патріархату, контрольованого турецьким урядом. Відтак у «...польських правительствених кругах не від того були, щоб пожертвувати унією з усіма її католицькими перспективами за певні здобутки в тих політичних питаннях, з котрими була зв'язана православна справа» [8, с.105]. Кінцево це призвело до з'яви «...проекту східного патріархату Польщі і Литви, котрий... не раз піднімався в часах Володислава» [8, с.105]. Дослідник аналізує королівський обіжник (осінь 1636 року), в якому монарх «...давав зрозуміти,

що православна єрархія і православна церква можуть дістати уніатів назад під свою зверхність за ціну певних уступок – головню за розірвання свого підданства царгородському патріархови» [8, с.107]. Така позиція Володислава IV та його найближчого оточення була, на думку вченого, проявом державної мудрості, позаяк «варто було задовольнити національні домагання України і Білоруси, щоб знищити, або бодай ослабити їх нахил до Москви...» [8, с.107].

Суттєво, що королівський проект був спочутий київським митрополитом. «Могила, – стверджує Грушевський, – безсумніву, бажав... сильної, самодержавної власти в українсько-білоруській церкві» [8, с.107-108]. Придбання патріарших прав посприяло би цьому, а «прецедент з недавнім московським патріархатом, заснованим правительством і признаним східніми патріархатами, проявляв за можливість такої реформи...» [8, с.109].

Чому ж королівсько-митрополичий релігійний задум не здійснився? Вчений виокремлює два чинники. По-перше, ворожість «...римської курії, дуже підозріливо настроєної до толеранційної політики короля і противної яким небудь уступкам чи компромісам коштом унії» [8, с.110]. По-друге, свої плани православні ієрархи намагалися звершити, покладаючись винятково на королівське сприяння, а не на опозиційне українське громадянство, як їхні попередники – представники національного відродження XVI та першої чверті XVII століть [8, с.112-113]. Могилянські кола виступали проти втручань братств у церковні справи; їм, «по самому складу ідей і почувань... «за ласкою божою шляхетно уроджених» і єрархічним консерватизмом перейнятих було... противно входити в близькі зносини і солідаризувати ся з козацьким елементом» [8, с.113].

Історик заперечує прихильність Могили до козацтва (митрополит уважав, що не потребуватиме його підпори, і не хотів компрометувати себе зв'язками з останнім) [8, с.113-116]. «Проте козацтво, – зауважує Грушевський, – зовсім не мало наміру випускати релігійного прапора, що був у тодішніх умовах і поняттях прапором і національним» [24, с.302].

Отже, очільники українського православ'я прагнули до порозуміння з Короною, насамперед – із конфесійно толерантним Владиславом IV. Значною мірою завдячуючи монархові «у церковному житті України відкривається нова епоха – зовнішнього процвітання, що наповнювала задоволенням православні верхи..., але при цьому й ослаблення народного характеру церковного життя, з обмеженням участі суспільства в церковному управлінні й... рішучим відмежуванням від козацтва, під крильми якого притулилася православна церква в період гонін» [24, с.302].

Але чому ж тоді релігійний мотив увиразнений найяскравіше у зверненнях, листах гетьмана, в його перетрактаціях із польськими дипломатами, в проектах і кінцевих варіантах угод, у петиціях до московського царя тощо? Звернімося до роз'яснень Грушевського!

«Досить се неподівано..., – погоджується вчений, – але кінець не буде дивним, коли ми пригадаємо, з одного боку – ...ряд огнищ релігійної боротьби, особливо на білоруській і західній українській території – дрібної місцевої війни, яка місцями безпосередньо перейшла в повстання і війну Хмельниччини. З другого – візьмемо на увагу те, що з різних мотивів роздражнень і невдовольень, які підіймали людність против польського режиму і шляхецького пановання – релігійний мотив був найбільш популярний, найбільш ідеальний, який найкраще міг служити для оправдання і усвячення свого повстання в очах своїх і чужих» [8, с.116-117].

І все ж історик повсякчас наголошує, що як повстанцями, так і хроністами, пізніше – козацькими літописцями, релігійний фактор «...усильно підчеркував ся, розширяв ся і роздував ся нерозмірно в своїм значінням..., – навпаки мотив соціальний, безсумнівно дуже.. могутній, губить ся по-за ріжними спеціальними загостреннями, так що ніде майже не виступає у весь зріст, а мотив національний, теж... дуже напружений, підмінюєть ся конфліктами релігійними або соціальними і зрідка лише прохоплюєть ся афоризмами, які дають нам зрозуміти той властивий сполучник, який об'єднував

ріжні клясові чи конфесійні суперечности на спільнім національнім ґрунті» [8, с.117].

Проаналізуємо ж соціально-економічні причини повстання, що згодом трансформувалися в революцію, в баченні М. Грушевського.

Передусім учений задається питанням: чому після перманентних селянсько-козацьких виступів 20-30-х років XVII століття Річ Посполита отримала десятиліття «золотого спокою», коли «...край не протривався будь-якому гнобленню»? [14, с.307].

Ординація 1638 року, «...всі суворі постанови були проведені повністю, навіть ще з різними ускладненнями, завдяки тому, – відповідає професор, – що шляхті вдалося цілком паралізувати всякі військові задуми короля сеймовими рішеннями,... тому не було потреби, як раніше, у понадреєстрових контингентах козацтва, а розквартировані на Україні польські війська служили загрозою для всяких спроб перевороту» [24, с.304]. Тобто, «весь новий порядок держався на... спокою в Польщі... Перша війна... підрізала б ці порядки на Україні» [6, с.278].

М. Грушевський розглядає становище різних верств української людності впродовж 1638-1648 років. Передусім зазначає, що в силу означення обставин, «економічна програма магнатства могла здійснюватися тепер безперешкодно. У це десятиліття... шляхетське господарство на Україні досягло свого апогею, не лише щодо територіального розширення – аж до московського рубежу..., але й щодо експлуатації селянських сил, інтенсифікації їхнього обкладання» [24, с.304]. Під польською кормигою «... величезні маси українського народу [потрапляли] в становище повного безправ'я, переймаючи їх гнівом і ворожнечею против... режіму» [8, с.117].

Найпершим наслідком магнатсько-шляхетської експансії стало «...пересування українського населення за московський рубіж. Воно проникало туди... ще з другої половини XVI ст. у вигляді «уходництва...»; багато... козацького люду вступало... у прикордонну московську службу...» [24, с.304]. Цією колонізацією українство не тільки відновило «...свою стару територію на схід від Дніпра, що запустіла під тюркським тиском, і навіть трохи... [розширило] її на сході» [24, с.304].

Та «горючий матеріал» залишався і в польській Україні. Детонатором вибуху стало козацтво. На сторінках 7-10 томів фундаментальної «Історії України-Руси», у низці статей, синтетичних праць ученим змальовано надскладну, надцікаву, героїчну й трагічну водночас Козацьку добу, розкрито феноменальну (конструктивну й деструктивну) роль українського лицарства в національній минувшині. Ми ж бо, в руслі обраної теми, висвітлимо погляди М. Грушевського на козацький чинник у визріванні та початку Української революції середини XVII ст.

Насамперед окреслимо авторську концепцію формування козацтва як стану, його категорії, устремління, що вельми важливо для належного осмислення ідеології повсталих, завдань боротьби.

Первісне козацтво «як побутове явище... на Україні існувало здавна: прокордонне добичництво, військове напівосіле населення, що служило оплотом... колонізації в боротьбі зі степовими ордами й... дуже чуйне до зазіхань на свою волю з боку всіляких представників влади» [13, с.266]. Причиною, що відродила «...старе пограничництво... була специфіка колонізації Східної України» [13, с.266].

«У першій половині й середині XVI ст. – продовжує вчений, – к[озацтво] – це насамперед бездомна голога, бродячий люд, і саме ім'я, що вживалося в досить презирливому, аж ніяк не почесному значенні, так що навіть у другій половині [XVI ст.], звертаючись до козаків, уникали називати їх цим ім'ям, а називали «молодцями», «лицарством»... Організованих форм к[озацтва] «на волості»... ще не бачимо і козацька організація наростала.. у степових відходах, на «Низі», вдалині від контролю прикордонної адміністрації...» [13, с.267].

Друга половина й особливо остання чверть XVI ст. – інтенсивне творення козацького стану «...під впливом дуже складних умов і впливів» [13, с.268]. Із-поміж останніх: діяльність Дмитра Вишневецького-Байди, Богдана Ружинського, Підкови і Шаха; урядові реформи (Сигизмунда II Августа, Стефана Баторія) [13, с.268-269]. Створення першого реєстру започаткувало «козацький імунітет» = вилучення

«...козаків від усякої іншої влади й залежності, крім спеціальної козацької влади...» [13, с. 269]. Наприкінці XVI ст. «к[озацтво], що складається, – на переконання Грушевського, – у певний стан, незмірно виростає... При цьому центр ваги к[озацтва] переходить з «Низу» на «волю», в область «городову». Військова організація переходить в територіальну, військові відділи осідають на землю, військова адміністрація здобуває й розширює судові й адміністративні функції стосовно козацького управління, що конкурує з коронним управлінням (або фактично – магнатським)» [13, с.272].

Козаччина «...в другому десятилітті XVII ст. є... пануючою силою в Південно-Східній Україні...» [24, с.297]; перетворюється «...із досить байдужого в політичному й соціальному відношенні степового добичництва в національну силу...» [24, с.298]; «...стає протилежним полюсом польсько-шляхетського режиму й... збирає навколо себе все, що стоїть в опозиції цьому останньому..., поглинаючи усе значніші маси місцевого населення, ...приймає на себе його представництво – не тільки соціальне, але й національне...» [13, с.272] (за тих часів – церковне віросповідання).

Для нас вельми важливими є зауваги М. Грушевського щодо «соціальної строкатості» козацтва, позаяк саме нею «...пояснюються коливання й зигзаги козацької політики... залежно від того, в яке середовище переміщався центр ваги козацьких відносин» [24, с.298].

Учений виокремлює первісне козацтво – «...степові добичники найрізноманітнішого класового складу, ...цей чисто військовий елемент... дуже часто захоплював... владу завдяки своїй... готовності на ризик. Для... [нього] не існувало ні політичної, ні соціальної програми; [...] по суті справжнім життєвим нервом його діяльності... залишалася війна для війни, незалежно від її політичного або національного характеру» [24, с.298]. У соціальному плані осередком формування військово-добичницького елемента були: бездомна голота, «...для якої військове ремесло ставало джерелом прожитку на все життя...», тимчасово – вихідці «...з міщанського, селянського й шляхетського станів, які, віддавши данину військовій справі, поверталися потім до своїх господарств» [24, с.298]. Ця категорія козащини швидше драгувала, ніж лякала уряд, бо створювала політичні конфлікти з сусідніми державами.

«Головну масу козацтва...», – продовжує історик, – становило те, що можна назвати трудовим козацтвом, тобто... сільськогосподарське населення, що зараховувало себе до козацького війська й підпорядковувалося козацькій владі..., щоб скористатися імунітетом... Це – «неслухняні міщани» і селяни... Вони... досить байдужі до військової сторони козацтва, але з особливою наполегливістю висувують питання... козацьких вольностей» [24, с.299]. Ця категорія козащини була найнебезпечнішою для шляхетсько-магнатського режиму, бо підірвала його економічні підвалини, «...але в козацькій політиці... відіграла менш значну роль порівняно зі своєю чисельністю й економічною силою» [24, с.299].

Третя категорія – козацька буржуазія, група, котра «...в соціально-економічному відношенні... [перебувала] в площині дрібного або навіть середнього шляхетства й тієї ж соціальної ідеології» [24, с.299]. Грушевський характеризує групи, співвідносні з означеною категорією. «Це, по-перше, багаті козаки, або... «дуки», нешляхтичі, на підставі військової... служби... державі... претендували на... шляхетські права. По-друге, тут чимало українських шляхтичів, дрібного, а іноді й середнього калібру, які на різних колонізаційних, господарських й всяких умовах знаходили для себе зручнішим фігурувати в складі козацького війська..., ніж перебувати у ворожому таборі» [24, с.299]. Нарешті, «...по-третє, це польські шляхтичі, що проживали й господарювали на Україні..., що шукали в козацтві порятунку від магнатського засилля [...]». До цих прошарків козацтва прилучалися... групи місцевого духовництва, а також міщанство...» [24, с.300].

М. Грушевський подає розлогу й аргументовану характеристику цієї порівняно нечисленній «козацькій буржуазії». Він наголошує, що вона «...відіграла... величезну, часто керівну роль у козацтві завдяки своїм засобам, створенню, суспільному стано-

вищу; з неї здебільшого рекрутувалося козацьке керівництво, ...і цей довгостроковий вплив на справи козацтва, що часто передавався з покоління, утверджував значення цього прошарку» [24, с.300]. Вчений образно порівнює козачину з організмом, надаючи кожній з його категорій певну функцію: трудове козацтво – величезне тіло; військово-добичницьке козацтво – його активні органи; козацька буржуазія – мозок. Саме в останньому – «...сховище козацької ідеології, ...сформованої з різних ідеологій... Тут найрозвиненіший національний і політичний бік козацької програми...» [24, с.300]. Звісно, питання захисту православ'я не цікавило козацьких шляхтичів неукраїнського походження. Та «...знаходився інший ґрунт, на якому поєднувалися.. учорашний прибулець із глибини Польщі й корінний «з прадіда козак»: це – ненависть до магнатського засилля й необхідність звільнення Польщі, або в крайньому випадку України, від магнатського панування. Справа в тому, що Східна Україна перетворилася в постійну вотчину.. «королев'ят»... тут не було місця як шляхетському, так і козацькому землеволодінню...» [24, с.300].

У правовому статусі саме «козацька буржуазія» складала кістяк реєстрового козацтва, скривдження котрого первісно й зумовило повстання. «Серед цього загального подразнення і гніву з мотивів соціальних, національних, релігійних палючий матеріал збирався, – наголошує М. Грушевський, – головню навколо козацької справи, а роллю запалу грали незносні відносини, витворені ординацією 1638 р. серед осередку козащини, її реєстрової частини» [8, с.131].

«Ординація...» 1638 року та її неухильне впровадження перетворювали реєстрове козацтво в звичайне поліційне формування Речі посполитої (бо ж не стільки задля захисту кресових земель від татарсько-турецьких уторгнень, як для контролю над Запорозжям, «козацькою вольницею». Втративши гетьмана, власну старшину, «козащина... мала против себе одну збиту лаву магнатських клевретів.., тим більше що за сею старшиною стояла оружна сила польського жовнірства» [8, с.132] (останнє навіть уписувано до козацьких полків). Українське лицарство потерпало від оподаткування, приватних робіт, адже «...шляхетська старшина зробила з реєстрових козаків рід своїх підданих і визискувала їх в своїх інтересах...» [8, с.132]. Найгірше, що, залежна від українських магнатів і державців, вона підтримувала останніх в мимучих конфліктах із козаками.

Завершуючи характеристику становища реєстровиків напередодні революційного вибуху, М. Грушевський підсумовує: «старий одвічний спір козащини з місцевою адміністрацією і шляхтою за козацькі права і привілегії, виграний з кінцем XVI в., обертався тепер на користь шляхетської сторони, і як виграннє його було вихідним моментом зросту і сили козащини, так тепер програннє грозило позбавити її всякого значіння. Подавлене своєю шляхетською старшиною.., з одної сторони, а з другої – затиснене в тісні крипи адміністрацією королівщини, воно тратило всяке значіння і... престиж» [8, с.133].

Учений цитує А. Кисіля, коли той констатував: «Гірше становище козаків аніж хлопів»; аналізує козацьку петицію на конвокаційний сейм, де перелічуються кривди «людям рицарським» (відібрання козацької власності, побиття аж до смерті, непередбачувані податки, вигнання матерів і батьків козацьких, примушування удів до повинностей у королівщинах, себто – урядами окраїнними; безчинства старшини; здріств з козацької залоги Запорозжя тощо) [8, с.133-135]. М. Грушевський трактує «козацьку кривду» як «одну з найголовніших, чи такі найголовнішу, найреальнішу причину великого повстання...» [8, с.136].

Безперечно, соціально-економічні та релігійні чинники Великого повстання вимальовуються досить виразно, позаяк вони задокументовані в козацьких петиціях, у реляціях польських урядовців, у приватному листуванні, в повідомленнях дипломатів... Натомість, національний чинник у «...чистій, абстрактній формі.., як агітаційний... мотив майже не виступає. Але він переходить через всі отсі моменти пониження і покривдження українського елемента на ріжних полях і з ріжних поглядів, – загострює їх прикрість і болочість та зв'язує в оден ланцюх, в оден образ гіркого, до пімсти вопіючого поневолення Українського народу» [8, с.128].

М. Грушевський полемізує з тими польськими істориками, котрі всі незаперечні вияви економічного, релігійного і національного визиску українства пояснювали вадами польського політичного устрою, від чого потерпало, мовби, і польське громадянство. Заперечуючи їм, учений стверджував: «релігійні конфлікти реалізувалися в утиску «руської віри» «лядською вірою». Унія була лядською інтригою против руського благочестя. Всякі прогріхи і своєвільства адміністрації були панощенням і знуцанням Ляхів над українським людом. Драчі і вимисли панів дідичів і старостів та їх урядників були не просто поневоленням хлопства шляхтою, поміщиками-дідичами, а поневоленням українського люду панами-ляхами та їх підпанками. Роздраження на Жидову, на її величання над українським селянином чи козаком ішло також за рахунок польського пановання, бо се воно якому небудь «Жидовинові спросному»... давало міць і змогу коверзувати над християнським українським людом. Пановання над позбавленим самоуправи українським козацтвом польських ротмістрів і жовнірів в ролі полковників і иньшої старшини було також поноволенням Ляхами українського «лицарства» [8, с.129].

Ми не випадково подали досить об'ємну виїмку з другої частини 8-го тому «Історії України-Руси», позаяк вона переконливо засвідчує надглибоке розкриття М. Грушевським національного мотиву, що обумовив визвольний характер боротьби. Національний фактор, на думку дослідника, мав синтетичний характер, оскільки об'єднував і підсилював решту причин. «Все що панувало і утискало, – аргументує свій висновок учений, – було «лядське» – походженням, вірою, культурою, духом. Все «руське» було поневолене. Все що стояло в таборі пануючих, все що заступалося за нього – ототожнювалося з польським, було «лядським» незалежно від свого походження» [8, с.129].

Таким чином, у зав'язі повстання вчений констатує комплекс причин, які кінцево зумовлювалися бездержавністю українців, річпосполитським імперіалізмом (прояви останнього: невизнання козацтва як стану, крах ідеї православного патріархату, безчинства «королев'ят» у Подніпров'ї тощо).

Позаяк утисків, зневаги й визиску зазнавали всі верстви української людності, «Хмельниччина потягнула всі ці елементи протесту., викресала в них максимальну іскру боротьби» [8, с.118]. Грушевський подає лаконічну і, водночас, влучну характеристику соціальних складників визвольних змагань середини XVII ст.

По-перше, козацтво, адже його «кривда» – найбільш осмислена. «Мало ймовірно було, – мовить історик, – щоб ся велика воєнна сила, яка так імпозантно виявила свою енергію в війнах 1637-1638 рр., дала себе справді так задавити на віки...» [8, с.140]. «Річ Посполита польська, – нагадує вчений, – ціле століття – від середини XVI в. пробувала з козацтва зробити тісно обмежену, півупривілейовану, якусь під шляхту...; ...козацтво, не валячись на ролію обмеженої верстви, ...широко розкривало двері до себе народним масам, в сій численності і силі своїй бачучи найліпшу гарантію свого стану володіння» [26, с.468]. До 1638 року, попри урядову регламентацію, «...козаки числились... на десятки тисяч, ...ціла «українна» просторонь в полудневій Київщині і в Задніпрянщині була нічим, як осілим козацтвом» [26, с.468]. М. Грушевський пояснює, чому козацький імунітет був таким привабливим для решти українства: «...права на ґрунти, незалежність від усяких податків і обов'язків чи на дідича, чи на королівських державців і незалежність від домінальної і всякої іншої юрисдикції – були також жаданнями всього ...[люду], що для осягнення їх готовий був кожної хвилі перейти під козацький присуд...» [26, с.469].

По-друге, селянство, що найбільше потерпало від експансії фільварково-панщинної системи господарювання. Весь «...сільський люд... тільки козачиною ще й дихав тут трохи, бо та панам волі не давала» [21, с.372] і «ся солідарність інтересів козацтва і селянства, – роз'яснює дослідник, – давала ширше значіння козацькій верстві, що в дійсності нічим не була відграничена і готова була приймати в свої ряди селянство» [26, с.469]. Тому Б. Хмельницький і не потребував жодних засобів (універсалів) для підняття народу супроти шляхетства, позаяк «...досить було, що зникли всі перешкоди

до переходу народу під козацький присуд, в сей блаженний стан, що увільняв селянина від економічної і правової залежності від польського пана і урядника...» [26, с.470].

По-третє, «...заразом підіймалися і приставали до руху, – продовжує М. Грушевський, – окрім селян, і інші елементи, незадоволені польським режимом, подразнені своїм національним пониженням – з міщан, духовенства, особливо нижчого, навіть з руських шляхтичів, хоч радикальний характер селянського руху і був... противний їм...» [26, с.470].

Отже, війна мала бути всенародною, бо її «кінцева мета – боротьба з панським засиллям, це головне, – підсумовує дослідник, – і вона могла об'єднати всі... категорії козацтва, як і гасло боротьби за національні й релігійні права, і... групи українського населення, що стояли зовсім поза козацькою організацією» [24, с.301].

Яку ж роль відігравала кожна з соціальних груп української спільноти в подіях 1648-1657 років? «І сила та виразність сих впливів, витиснених на характері і фізіономії великого складного руху 1648 р., – вважає професор, – залежала... не від чисельних пропорцій тих складових елементів, а від засобів їх інтелігенції і ступеня усвідомлення, конкретизації ними своїх цілей» [8, с.118]. М. Грушевський указує на виняткову консолідує роль козацчини в супротиві: «...на неї звертали ся очі і надії ріжних преріжних елементів, притиснених шляхецько-магнатським панованнем [...], всі вони виявляли свою солідарність і свої внутрішні зв'язки з козацькою опозицією» [8, с.117]. Як «козацький ідеал», так і військовий досвід лицарства, наявність у ньому шляхетства, здатного до вироблення програми, досягнення цілей боротьби, зумовлювали козацький провід. Натомість «...народні маси, що давали головну чисельну силу повстанню, ...все таки переважно зіставалися в ролі пасивній супроти провідників... – хоч і уносили... їх не раз проти їх волі. Особливо ж в ідеології повстання, ...в формулюванню його завдань вони проявляли себе незмірно слабо в порівнянні до своєї стихійної динамічної енергії» [8, с.118].

Про які ж завдання, цілі йдеться? На думку М. Грушевського, «...на перший план в ідеології великого повстання висунено усвячені віками мотиви релігійної боротьби. Другим завданням його проголошено і всякими способами підчеркувано – боротьбу з магнатським режимом, з купкою пограничних королев'ят, що мовляв захопили в свої руки державу., напосіли ся на козацчину» [8, с.118]. Такі мотиви, згідно з ученим, були зручними задля легітимізації повстанців і близькими його керманічам (старшині й союзній їй православній, інколи і польській шляхті). М. Грушевський указує на трансформацію завдань боротьби: «...як тільки війна розвинула ся відповідно широко, втягнувши великі маси народу... усвідомила ся її кінцева мета, як синтез сих спеціальних домагань – національне визволення Руси» [8, с.130].

З'ясовуючи причини Козацького повстання, вчений звертається і до мотивів, які спонукали Б. Хмельницького – до 1638 року – військового писаря, опісля – чигиринського сотника – спочатку до потаємних переговорів із Владиславом IV, а згодом до кермування повстанцями.

Передусім автор наголошує, що «особиста біографія Хмельницького на стільки-ж бідна реальними, безсумнівними фактами, на скільки безмірно багато легендою...» [8, с.151], «...а перші стадії його повстання... бідні фактичним матеріалом» [18, с.244]. Історик закликає колег до ліквідації «...легендарної Хмельниччини і виключення її... з наукової літератури, що ставить собі завданням відтворення дійсного образу сеї грандіозної епохи» [18, с.247].

М. Грушевський наголошує на суперечливих обставинах біографії Б. Хмельницького. У розрізі теми нашої розвідки розглянемо деякі з них у баченні вченого.

Відомо, що 1637 року Богдан як військовий писар підписує акт капітуляції під Боровицею. Призначення на місце відставленої старшини засвідчує, що він «...належав... до людей, найменше скомпромітованих повстанням...» Отож про участь у виступах Павлюка, Острянина ті Гуні – не йдеться. До того ж, «...після кампанії 1638 р. Богдан був визначений до покірної депутації до короля...» [8, с.156]. Вчений

указує на господарську міць Хмельницького, добрі взаємини з адміністрацією староства й підсумовує: «...все, здавалося, віщувало йому спокійне і приємне жите... тим щасливіше, чим менше в нім було слави і відповідальностей» [8, с.157].

Дослідник скептично ставиться до легенди «...про «степову Гелену», зза якої пішла козацько-польська війна» [8, с.158]; натомість «вповні реальний характер, як причини афери, мають за те різні старостинські драчі з Хмельницького і вкінці відібране суботівських ґрунтів...» [8, с.159]. Грушевський вважає, що чигиринський сотник не мав підтверджуючих документів на Суботів, а, відтак, повернення втраченого через наїзд Чаплинського залежало від доброї волі старости (висловлює сумнів стосовно ймовірних звернень потерпілого до короля, Сейму, ба, навіть, гродського суду) [8, с.160-161]. Скарги Хмельницького лише загострювали взаємини й скінчилися арештом у Бужині та ув'язненням у Криловській фортеці (С.-М. Кричевський не тільки узяв кума на поруки, а, можливо, й застеріг від марних звернень до М. Потоцького).

Таким чином, Б. Хмельницький, який, принаймні до середини 1646 року, мав «...репутацію чоловіка впливового, певного, льояльного супроти короля» [8, с.157], під тиском обставин «...рішив піти пробоем і пуститися стрімголов... на дорогу бунту і боротьби» [8, с.162].

У зв'язку з «аферою» (себто – бунтом) Богдана вчений розмірковує над співвідношенням суб'єктивного і об'єктивного в діях людини. Передусім зауважує, що, попри зростання об'єктивізму в особистості, котра культурно вивищується, «...вона зістається... глибоко суб'єктивною істотою. Дуже... виімково... чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів... Аж свої власні вражіння дають чоловіку ключ до розуміння, до відчуження чужих, власне горе і кривду зв'язує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником, і суб'єктивні мотиви перетворюються в горнолі великого серця в той біль, котрим «великі душі за весь мир горюють» [26, с.467].

Сам дослідник не зараховує Хмельницького до таких «великих душ», але визнає, що він «...був чоловік вищих здібностей і визначного характеру. Своім родом, одідиченою заможністю визначений серед земляків, здобув він своєю освітою й здібностями вище становище в козацькій ерархії [...]. Тим прикріше мусив він відчутти те цілковите пригноблення козачого стану, його безправність і безрадність супроти усяких кривд і надужити польської зверхності» [26, с.467-468].

Наразі й виступив зневажений чигиринський сотник як речник усієї козащини, бо ж уповні спізнав її кривди. «Заслужений козацький старшина, вибраний в повірники самого короля, – вкотре пояснює вчений особистий мотив Хмельницького, – був обрабований зі всього шляхетським зайдою і не міг знайти помочи ані управи. Бездоганий, гордий своєю випробуваною вірністю королеви і річипосполитій – попав в бунтівники і не міг виправдати ся від сього закиду. Його старого, шанованого чоловіка волочать по в'язницях, трактують як яке небудь ледащо, і навіть самого жита він уже не певен» [8, с.164].

Грушевський дуже образно змальовує психологічний стан людини, яка перейшла свій «Рубікон»: «Се був страшний, критичний момент в житю Хмельницького. В душі його, в усім естві настав глибокий перелом, тим страшнійший, чим здержливіша і зрівноважена досі була ся незвичайно сильна і богато обдарована натура... Хмельницький перед сим і по сім моменті се було двоє різних людей» [8, с.162].

Вражає здатність Грушевського осягнути внутрішній світ і вдачу непересічної особистості. Чого лише варта ця характеристика: «Призвичаєний дипломатувати, ховати дійсні заміри під маскою згідливості й індиферентності – правдоподібно вихований в тім переконанню, що на світі, а особливо в політиці годі інакше жити і поступати, Хмельницький звичайно представляв ся добродушним, скромним, претензійним» [8, с.163]. Учений зауважує на химерне поєднання в ньому щирості й безпосередності зі східним лукавством і віртуозним лицедійством; сполучення дрібношляхетського низькопоклонства з гордістю й усвідомленням своїх сил (навіть провіденціалізмом) [8, с.163]. Важкі «...удари і зміни долі, сі нечувані напруження всіх сил... – продовжує психологічну замальовку історик, – видобули з нього незвичайні прикмети і таланти, незрівняну побудливість енергії, дивну меткість, організаційний хист і нечувану силу

впливу на людей, на маси, що незамітного сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії» [8, с.163] *.

Грушевський задається дилемою: Хмельницький, тікаючи на «Низ» наприкінці 1647 року, лише шукав порятунку від убивчих репресій на «волості» чи мав далекосяжні наміри козацького супротиву? На думку дослідника, не міг Богдан «...вдоволювати ся ролею неприкаяного низового лугаря без усяких дальших плянів» [8, с.171]. Із аналізу листів уже гетьмана до монарха по корсуньським погромі випливає, що «невдоволена шляхетським режимом козаччина зробила сецесію на Запороже, щоб там організувати ся... і служити королеви, – котрий дав немов згоду на організацію такого свобідного... війська своїми переговорами і листами 1646 р.» [8, с.172]. Звісно, що наміри Владислава IV (козацька морська диверсія) і Хмельницького та повстанців (скасання «Ординації...» 1638 року) не збігалися.

Проте легенда (виступ, санкціонований королем) мали неабияку вагу для легітимізації повстання. «Ся ідея, – пояснює Грушевський, – убирається в різні форми – то релігійні, то політичні». По-перше, «король підіймає козаків на Ляхів за грецьку віру стояти»; по-друге, «...в союзі з королем проти панів, які... поневолили козаків ординацією 1638 р. і хочуть винищити саме ім'я козацьке...»; по-третє, «се боротьба з магнатством... Викинути... магнатів і дати простір дрібно-шляхетському і козацькому землеволодінню – се ідея, яка вповні могла уміщати ся в рамках повстання, в представленнях його шляхетських учасників» [8, с.173].

* Змалювання постаті Б. Хмельницького у науковому доробку М. Грушевського подамо в наступній статті (суголосно з розвитком подій осені 1648 – липня 1657 років). Наразі ж нагадаємо висновки з означеного питання авторитетних істориків.

В. Смолій і В. Степанков [34, с. 131-133] цитують і коментують характеристики козацького керманіча, подані в шести працях ученого; указують на їхню суперечливість (від схвальних, емоційно-піднесених – до критичних, викривальних, осудних). Автори погоджуються з тим, що «...у своїй діяльності Б. Хмельницький припускався як дрібних, так і великих прорахунків і помилок. Однак... більшість висловлених... обвинувачень... [уважають] безпідставними...» [34, с.133]. Намагаючись пояснити «причини... різкості оцінок дій творця Української держави...» [34, с.133], посилаються на обставини, зазначені в статтях Л. Винара, Б. Крупницького, Л. Мельника, О. Гуржія [34, с.132-133].

Н. Яковенко в одній зі своїх розвідок аналізує філософський підтекст творення галереї портретів в «Історії України-Руси» (з-поміж інших – і Б. Хмельницького). Вона констатує «...присутність трьох історіософських моделей їх оцінної інтерпретації: а) позитивістськи-народницької; б) з позицій соціальної психології; в) з позицій «філософії життя»... їх модифікації неоромантиками» [37, с.89]. Авторка стверджує про зміну моделей саме в означеній послідовності у міру занурення дослідника в доказовий матеріал; уважає, що пером історика-позитивіста виписаний тільки Володимир Великий, решта – істориком-соціологом.

На думку професорки, «...найяскравішою (і, мабуть, єдиною по-справжньому живою) постаттю «Історії України-Руси» є Богдан Хмельницький» [37, с.96]. Н. Яковенко, оминаючи відтінки психологічної характеристики, зосереджується на моделі, до якої підігнано постать козацького вождя: «в її основу покладено ефект опозиції: розмірене існування обертається катаклізмом, що призводить до духовного переродження, ініціації й посвяти «в герої»» [37, с.96]. Зауважує, що в контексті неоромантичного мислення, прозріння й переродження як кульмінація життя тісно поєднуються з національно-патріотичними почуваннями. Так з'являється тенденція персоніфікації власної історії з символічними, драматизованими фігурами героїв, які спромоглися на виступ у захист своїх народів. Учена переконана, що саме таку модель і застосував М. Грушевський у конструюванні образу Б. Хмельницького. Позаяк «ні... харизма володаря..., ні... вітальна сила непересічної особистості... не вкладаються в філософію соціального детермінізму позитивістичного зразка...» [37, с.97], дослідниця схильється до висновку про еkleктичність наукового світогляду М. Грушевського.

Важко не погодитися з проникливим і аргументованим аналізом Н. Яковенко (головно – з останнім судженням). Усе ж для нас найпереконливішими є міркування Я. Дашкевича. Історик, надзвичайно високо поцінуючи спадщину М. Грушевського, все ж визнає, що його поодинокі «...найбільш загальні синтетичні формулювання відбивали... політичні переконання. Тому деякі постаті, наприклад, галицький князь Лев Данилович чи гетьман Богдан Хмельницький, у нього змальовані блідо» [32, с.377]. Через несприйняття Павла Скоропадського «...невдалою вийшла постать Богдана Хмельницького в «Історії України-Руси» – немовби сам гетьманський титул нагадував авторів про переворот... 1918 р., що позбавив його, М. Грушевського, влади» [30, с.386].

Принагідно зауважимо, що погляди істориків на методологію наукового пошуку М. Грушевського частково розкриті у нашій статті: «Український рубікон» 1708 року: візія М. Грушевського / І. Діптан // Сіверянський літопис. – 2014. – №4 (118). – С. 127-152.

«Потайні зносини короля і двору з козаками... давали сій легенді... підставу, ...і вона відіграла значну ролу в агітації, почавши від перших стадій її». Та чи сподівався Хмельницький на монаршу допомогу? Грушевський вважає, що ні, бо «...мусів настільки знати польські відносини, щоб тямити безсильність короля, і ледве чи рахував на щось більше понад агітаційне значіння своєї легітимної ідеї» [8, с.174].

Тому «вожді Хмельниччини», котрим упродовж 1648 року все ж був притаманний «козацький легітимізм» (війна з «королев'ятами» у спілці з монархом), готові були «...і до союзу з якою-небудь сторонньою політичною силою проти Польщі...» [24, с.300-301]. І такою зовнішньою потугою стало Кримське ханство. Дослідник наголошує на невідповідності кримського вектора козацької дипломатії. При цьому посиляється на умову з Шагін-Гіреєм 1624 року, поцінуючи її як «...справжній союзний трактат між двома рівноправними контрагентами, Кримом і Запорозький військом, з повним ігноруванням якої-небудь залежності війська від Польщі чи польської політики» [23, с.22].

М. Грушевський називає ті чинники, що спонукали хана до союзу з гетьманом. Найповажніші – такі: 1) «хан був роздражнений, що йому не платили «упоминків»; 2) «в Кримі саме пройшла велика усобиця, яка ледве не перевернула великого хана»; «щоб залагодити розбурхані сили, найкращим виходом була успішна війна...»; 3) наїзд О. Конєцпольського на татар восени 1647 року; 4) «...в Криму був тоді сильний голод...», а тому вкрай необхідним був-би «...добичливий похід, а спільний виступ з козаками давав на се добрі вигляді» [8, с.176].

Для Хмельницького порозуміння з Іслам-Гіреєм III було конче необхідним задля забезпечення тилу й здобуття татарської кінноти. «В початках повстання... се забезпечило... йому [гетьманові] перші успіхи, дало можливість увільнити Подніпров'я від польського війська, скупитись великим силам і розвинути народному повстанню...» [3, с.236]. Звісно, союз із кримцями завдасть Війську Запорозькому й чимало клопотів (як-то: підписаний під тиском Іслам-Гірея III Зборівський договір, поразка козацтва під Берестечком тощо), проте турецько-татарський вектор залишається наріжним у дипломатії як Б. Хмельницького, так і його наступників.

Вельми важливим для розкриття витоків української державної ідеї та її еволюції є звернення до первісних задумів повстанців, у вираженні у вимогах до М. Потоцького (березень 1648 року). М. Грушевський вважає, що останні були досить відверті: «скасання ординації 1638 р., повернення давніх вольностей козацьких і виведення польських військ з України – се були жадання дуже далекосяглі і звучали як ультиматум з козацької сторони» [8, с.181]. Власне, так їх і сприйняв коронний гетьман, який, у супереччю з намовлянням королівської «партії миру» спрямувати бунтівників супроти турків і татар, вирішив «...іти військом на Запорожжя і задавити козацьку своєволю тут, в останній її захисті...» [8, с.179]. Вчений, коментуючи дії Потоцького, вказує, що той «...не хотів ризикувати своєю репутацією у шляхти, і стояв за приборкання козацьчини» [8, с.179], ішов разом із магнатами проти воєнних планів Владислава IV.

Історик аналізує низку тактичних і особистісних помилок М. Потоцького [8, с.181-190], та, найсуттєвіше, ставлення Б. Хмельницького до «...цілком несподіваних тріумфів жовтоводських та корсунських...» [9, с.3]. Історик переконаний, що гетьман «...безсумнівно прикладав усе до того, щоб затримати його [військо] в можливих границях воєнної коректності – щоб не загострювати і так дражливої ситуації» [8, с.195]; понад те «...не інтересувався розвитком чисто селянського і підданського повстання, і не приймав до свого табору селянських юрб. [...] Надмірне розколювання народніх мас було явищем небезпечним для самих проводирів козацтва, котрі ще зовсім не думали про яку-небудь народню війну з Польщею...» [8, с.195].

А про що ж, власне, думали керівники Великого повстання? М. Грушевський у низці своїх праць неодноразово наголошує, що національно-визвольна боротьба розвивалася поза наперед зложеним і продуманим планом; сам Б. Хмельницький «...не кривсь з тим, що його діяльність лише випадково прибрала такі грандіозні

розмірі» [26, с.467]; «...план вироблявся під час її розвою, а мета була підсунена вже її результатами» [26, с.467].

Учений уважає щирим зізнання гетьмана в лютому 1649 року під час перемовин із місією А. Кисіля: «Я вже доказав, чого не думав зразу, і докажу далі, що задумав [...] Перше я за свою шкоду і кривду воював – тепер буду воювати за нашу православну віру» [9, с.129]; [26, с.467].

Отже, Б. Хмельницький, спочатку, «...як типовий козак, мав перед очима інтереси головно, щоб не сказати – виключно, козацької верстви. Якби його спитати, коли він виступав з Запорожжя, чого він хоче? – ледве чи зажадав би він більше, як знесення конституції 1638...» [26, с.469]. І тільки згодом, у свідомості гетьмана «...війна, піднята в інтересах козацької верстви, перетворилася в боротьбу за права цілого народу, за незалежність України...» [3, с.236].

Для нас важливо, що дослідник закликає історично, з обставин і сутності доби поціновувати національно-визвольні рухи та їхніх очільників. Порівнюючи революційне піднесення 1905-1907 років з Хмельниччиною, проводячи певні аналогії, вчений підсумовує: «...скільки свідомості, скільки плановості можна вимагати від руху XVII в., веденого з... незмірно меншими культурними ресурсами – темними народними масами з такою мало що вищою від них інтелігенцією, якою була тодішня козацька старшина» [2, с.334].

М. Грушевський ставить нериторичне запитання: «Чи тодішня, польсько-шляхетським пануванням забита, дезорганізована, занекультурена Україна могла претендувати на вождів свідоміших, талановитіших, ніж яким був Хмельницький?» [2, с.335].

Відповідь історика – образно-емоційна й виражена водночас: «Рушив титан [народ] – великий, темний, осліплений, закований, загнаний в землю, – могутній і темний, як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти. І напереді йшов його провідник – такої ж титанічної сили й вдачі, як персоніфікація тої могутньої і сліпої народної сили, – мало що свідоміший від неї, але з тим же титанічним розмахом сили й енергії, що й у неї» [2, с.335].

Як бачимо, М. Грушевський не вимагає від Б. Хмельницького неможливого – невідповідного реаліям доби рівня політичної чи національної свідомості; величає гетьмана керманічем «титанічної сили й вдачі», але, водночас, помічає і всі вади, помилки, пояснює їх, інколи – звинувачує та частіше – виправдовує.

Принагідно нагадаємо міркування вченого про «суд історії». По-перше, він «...твориться неухабно, ...переоцінює історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог...» [7, с.271]. По-друге, він «...має обопільний характер... Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить у обов'язок перед потомками» [7, с.271].

З мовленого М. Грушевським у квітні 1918 року випливає висновок, із одного боку – про мінливість присудів істориків, а з другого – про їх відповідальність і перед наукою, і перед суспільством. Уважне прочитання нами дуже багатьох праць вченого переконує в тому, що сам він був напроцуд об'єктивним і науково чесним, «...істориком-практиком з незвичайно високим рівнем критично сприйнятого фактологічного знання [28, с.403]. Погоджуємося з висновком Я. Дашкевича, що М. Грушевський «...свої узагальнення, гіпотези, навіть теорії... виводить з історичних досліджень, а не з якоїсь апріорно прийнятої філософської системи...» [28, с.403]. Саме тому його науковий доробок має неоціненне і непроминальне значення.

Для великої кількості наших сучасників імена І. Виговського, І. Мазепи, П. Орлика досить довго були «...затуманені серпанком негативних оцінок, хоча... М. Грушевський ще сто років тому розпочав реабілітацію цих історичних постатей» [1, с.49]. Стосовно очільника Української революції він здійснив деміфологізацію, змалювавши складний, багатобарвний, вражаюче емоційний і, найголовніше, науково-обґрунтований портрет Великого гетьмана у контексті доби (адже – «Хмельницький і Хмельниччина»).

Об'єкт історіографічного дискурсу – Українська революція XVII століття в науковому доробку М. Грушевського, а предмет – чинники національного-визвольних змагань українства зазначеної доби в баченні вченого.

Проведений аналіз відповідних праць М. Грушевського уможливує певні висновки. По-перше, у зв'язі повстання вчений констатує комплекс причин (політичного, релігійного, соціально-економічного та національного характеру). З-поміж них національний фактор був об'єднуючим, оскільки «все що панувало і утискало, було «лядське» – походженням, вірою, культурою, духом» [8, с.129]. По-друге, «козацьку кривду» (передусім, наслідки впровадження «Ординації...» 1638 року) вчений вважає найголовнішою причиною великого повстання. По-третє, магнатсько-шляхетська експансія впродовж десятиліття «золотого спокою» перетворила Подніпров'я у вотчину «королів'ят», що загрожувало подальшим закріпаченням української людності. По-четверте, релігійний мотив був найяскравішим, найкраще слугував для освячення і легітимізації козацького виступу.

Історик виокремлює соціальні складники боротьби. По-перше, козацтво, «кривда» якого – найбільш осмислена; військовий досвід уможливував супротив, а «козацький імунітет» зваблював і селянство, і міщанство. По-друге, селянство, котре найбільше потерпало від фільварково-панщинної системи господарювання і мріяло про «козацький присуд». По-третє, міщани, що воліли козацьких «вольностей». По-четверте, дрібні і середні шляхтичі (часом – і польського походження), що протистояли «королів'ятам». По-п'яте, духовенство (як тогочасна інтелігенція), особливо нижче і середнє, з огляду на крах ідеї православного патріархату. Грушевський указує на виняткову консолідуючу роль козацтва в розвою боротьби, у формуванні її завдань, завдяки наявності в його лавах як старшини шляхетства.

Отож уважне прочитання низки праць Грушевського, порівняння висновків історика, котрі ґрунтуються на використанні, осмисленні численних джерел і їхнього критичного зіставлення, із основними положеннями новітніх досліджень із проблематики Української революції XVII століття переконливо засвідчують непроминальну наукову значимість творчої спадщини Великого вченого.

1. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського / І. Гирич // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 47-62.

2. Грушевський М.С. Богданові роковини / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 332-337.

3. Грушевський М.С. 250 літ / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С.236-241.

4. Грушевський М.С. Запоріжжя і Запорозька Січ (Січа) / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 342-350.

5. Грушевський М.С. З Хмельниччини / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1914)». – С. 361-364.

6. Грушевський М.С. Люстрована історія України / М.С. Грушевський / АН України, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Вступна стаття В.А. Смолія, П.С. Соханя. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.

7. Грушевський М.С. Історія й її соціально-виховуюче значіння / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 4. Кн. 1.: Серія «Суспільно-політичні твори (до Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918)». – С. 267-279.
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8, част. 2. Початки Хмельниччини (1638-1648). – 224 с.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8, част. 3. Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). – 288 с.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9, кн. 1. Хмельниччина роки 1650-1654. – 880 с.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. Хмельниччина роки 1654-1657. – 776 с.
12. Грушевський М.С. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 376-387.
13. Грушевський М.С. Козацтво на Україні / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 266-277.
14. Грушевський М.С. Короткий огляд української історії / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 303-321.
15. Грушевський М.С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 199-206.
16. Грушевський М.С. Між Москвою і Варшавою / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2013. – Т. 4. Кн. 2.: Серія «Суспільно-політичні твори (листопад 1918-жовтень 1926)» / Упоряд. С. Панькова. – С. 97-110.
17. Грушевський М.С. Молоді літа Хмельницького / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 227-229.
18. Грушевський М.С. Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 244-248.
19. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский / Сост. ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко; В.А. Смолия; Примеч. В.М. Рычки; А.И. Гуржия. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.
20. Грушевський М.С. Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 229-233.
21. Грушевський М.С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич,

І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 267-402.

22. Грушевський М.С. Рецензія: «Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию, пер[евод] Г. Муркоса, выпуск второй (от Днестра до Москвы), Москва, 1897, ст. VI+202 (відбитка з «Чтений Москов[ского] общества ист[ории] и древн[остей] [российских] / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2012. – Т. 15: Серія «Рецензії та огляди (1898-1904)» / Упор. В. Шульга, В. Тельвак. – С. 279-280.

23. Грушевський М.С. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 17-35.

24. Грушевський М.С. Україна. Історія / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 274-335.

25. Грушевський М.С. Українська справа в її історичному розвитку / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 312-338.

26. Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895-1900)». – С. 466-490.

27. Грушевський М.С. Шведсько-український союз 1708 року / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 123-134.

28. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 388-406.

29. Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці ХІХ ст. / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 406-416.

30. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 383-388.

31. Дашкевич Я. Про Михайла Грушевського / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 366-373.

32. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? Розмова з Ярославом Дашкевичем / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник,

І. Сковчиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 374-382.

33. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В.А. Смолій, В.С. Степанков /. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.

34. Смолій В., Степанков В. Проблеми Української революції XVII століття у висвітленні Михайла Грушевського / В. Смолій, В. Степанков // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 1998. – №1-4(136-139). – С. 122-134.

35. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков . – К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

36. Сохань П. Творча спадщина М.С. Грушевського і сучасність / П. Сохань // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 14-46.

37. Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського / Н. Яковенко // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка: Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 86-97.

Объект историографического дискурса – Украинская революция XVII века в научном наследии М. Грушевского, а предмет – причины и социальные составляющие национально-освободительной борьбы украинского народа в видении ученого.

На основе изучения соответствующих трудов М. Грушевского сделаны определенные выводы. Во-первых, историк указывает на целый комплекс причин (национального, социального, экономического, религиозного характера), вызвавших вначале – казачье выступление, а в итоге – Национальную революцию. Во-вторых, ученый раскрывает всенародный характер движения и обосновывает консолидирующую и ключевую роль казачества в нем. В-третьих, исследователь убеждает в отсутствии в руководителях изначального плана восстания (главное – ликвидация «Ординации...» 1638 года); акцентируют на истоках и формировании украинской государственной идеи в процессе борьбы.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, Владислав IV, казачество, Михаил Грушевский, Украинская революция XVII столетия.

The causes and the beginning of «Khmelnyschyna»: Hrushevsky's vision.

The object of historiographical discourse is Ukrainian revolution of the XVIIth century in Hrushevsky's scientific heritage, and subject – factors of national liberation struggle of Ukrainians in the scientist's vision of that day.

The analysis of the relevant Hrushevsky's works enables certain conclusions. Firstly, in the ovary of rebellion the scientist states the reasons (of political, religious, social, economic and national character). Among them was a national unifying factor, since «all that distressed and prevailed was «Lyadske» by the origin, religion, culture, spirit» [8, p.129]. Secondly, scientist believes the «Cossack iniquity» (primarily caused by introduction of «Ordination ...» 1638) is the main reason of great rebellion.

Thirdly, the gentry-magnate expansion for the Decade of «golden peace» has turned the land along the Dnieper into a patrimonial estate of magnates («Koroleviat») that threatened with further enslavement of Ukrainian population. Fourthly, the religious motive was the brightest, best served for sanctification and legitimization of the Cossack rebellion.

Historian distinguishes social components of the struggle. Firstly, the Cossacks, whose

«Injustice» is the most meaningful; military experience made the resistance possible, and «Cossack immunity» seduced the peasantry and the lower middle class citizens. Secondly, the peasantry, who suffered most from manor-serfdom economic system and dreamed about «Cossack sentence». Thirdly, tradesmen, who wanted Cossack «liberties». Fourthly, small and medium gentry (sometimes – and Polish origin), who opposed the magnates («koroleviatam»). Fifthly, the clergy (as the intellectuals of that time), and especially lower and middle, given the collapse of the idea of «the Orthodox Patriarchate. Hrushevsky points to the Cossacks crucial role in consolidating flowering of struggle, shaping its objectives, thanks to elders and nobility in its ranks.

Therefore, careful reading of a number of Hrushevsky's works, comparing the historian's opinions, sources, their critical comparison with the basic provisions of the latest research of problems of Ukrainian Revolution of the XVIIth century convincingly testify everlasting scientific significance of the great scientist's creative heritage.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, Vladislav IV, Cossacks, M. Hrushevsky, Ukrainian Revolution of middle XVIIth century.

